

SERİ
SERIËS
SERIE
SÉRIE

A

CİLT
VOLUME
BAND
TOME

49

SAYI
NUMBER
HEFT
FASCICULE

1

1999

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ORMAN FAKÜLTESİ
DERGİSİ

REVIEW OF THE FACULTY OF FORESTRY,
UNIVERSITY OF ISTANBUL

ZEITSCHRIFT DER FORSTLICHEN FAKULTÄT
DER UNIVERSITÄT ISTANBUL

REVUE DE LA FACULTÉ FORESTIÈRE
DE L'UNIVERSITÉ D'ISTANBUL

BURSA - KELES KIRSAL ALANLARINDAKİ TOPLUMSAL YAPININ ÇEVRE SORUNLARI ÜZERİNE ETKİSİ¹⁾

Ar. Gör. Dr. Cihan ERDÖNMEZ²⁾

Kısa Özet

Tüm dünyada olduğu gibi, ülkemizde de, çevre sorunları olgusu, önemini giderek artırmaktadır. Çevre sorunlarına yol açan nedenler çeşitli başlıklar altında ele alınabilir ve çeşitli sınıflandırmalara konu edilebilir. Bu çalışmada, ülkemizde çevre sorunlarına yol açan ana nedenlerden birisinin kırsal toplumsal yapı olduğu düşüncesinden hareketle, Bursa İli Keles İlçesi kırsal alanlarında, kırsal toplumsal yapının çevre sorunları üzerindeki etkileri incelenmiş ve bunların giderilmesine yönelik öneriler geliştirilmiştir.

1. GİRİŞ

Bilimsel bulgular göstermektedir ki, insanoğlunun dünya üzerinde var olması bundan 1 milyon yıl önce gerçekleşmiştir (BLACK 1989). Yerleşik tarıma geçiş ise 10 bin yıl öncesine rastlamaktadır. Algılamanın kolaylaşması açısından, dünyanın yaşı olan 4,5 milyar yılı 1 yıl kabul edersek, insanın dünya üzerinde var olduğu 1 milyon yıllık sürenin yalnızca 1 saat 57 dakikaya, yerleşik tarıma geçişten bugüne kadarki 10 bin yıllık sürenin ise 1 dakika 10 saniyeye karşılık geldiği ortaya çıkmaktadır. Bu basit orandırmadan, dünya denilen bu büyük ekosistemin ne kadar da yeni konukları olduğumuzun anlaşılması olanaklı olacaktır.

Son nokta olan günümüze dönüp, çözümlenici (analitik) bir gözle baktığımızda, dünyanın iki önemli sorun grubuyla karşı karşıya olduğu görülecektir:

- 1-Toplumsal sorunlar,
- 2-Ekolojik sorunlar.

Toplumsal sorunları, basit bir şekilde, insanın insanla savaşımasının ortaya çıkardığı sorunlar olarak tanımlamak pek de hatalı olmayacaktır.

¹⁾ Bu yazı, İ.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, Orman Mühendisliği Anabilim Dalı, Orman Ekonomisi Programında aynı adla hazırlanmış Doktora Tezinin özetidir.

²⁾ İ.Ü. Orman Fakültesi, Ormanlık Politikası ve Yönetimi Anabilim Dalı

Ekolojik sorunlara gelince, durum biraz daha karmaşık, çözümlemesi ve çözmesi biraz daha zor hal alacaktır. Çünkü bu sorunların nedenler tarafında, yalnızca, ekosistemin bir ögesi olan insan yer alırken, sonuçlar tarafında, insan da içinde olmak üzere, ekosistemin tüm ögeleri bulunmaktadır. Aslında, bu sorunların da, insanın insanla savaşımının bir sonucu olduğu rahatlıkla görülebilir. Ne var ki, bu savaşım sırasında, insanın, ekosistemin diğer ögelerini bir araç olarak kullanması, bunun sonucunda da, ögeler arası dengenin bozulması ya da yok olması söz konusudur.

Şu halde, ekolojik sorunları çözmek için, teknik bir takım önlemlerden çok, toplumsal önlemlerle ilgilenmek yerinde olur. Teknik önlemlerle, ancak, proje düzeyinde ve kısa dönem çözümler üretilebilir. Sistem düzeyinde çözümler, bu yolla olanaklı olmayacağı gibi, uzun dönemde, "nedenler ortadan kalkmadan sonuçlar ortadan kalkmaz" ilkesi işleyecektir. Nedenler kısmında insanın yer aldığını hatırlarsak, çözümü de insanda, onun oluşturduğu toplumlarda, o toplumların yapısında aramak, en akılcı yol olacaktır. Ancak, bu yolda ilerlemek, ne kolay olacaktır ne de sonuçların bugünden yarına alınması olanaklıdır.

Diğer yandan, dünya üzerinde tek bir insan toplumundan söz edilememektedir. Dahası, aynı toplumun kendi içinde alt toplumlara ayrıldığı görülmektedir. En temel sınıflandırmayla, insan toplumları, gelişmiş (endüstrileşmiş) ve gelişmekte olan biçiminde ikiye ayrılmaktadır. Yine çok genel bir sınıflandırmayla, bir toplum, kırsal ve kentsel alt başlıkları kapsamında incelenebilir.

Hazırlanan bu çalışmanın ana dayanaklarını yukarıdaki noktalar oluştururken, bu noktalardan hareketle, ülkemizde, kırsal toplumsal yapının, adına çevre sorunları dediğimiz, ekosistemdeki dengeleri değiştiren ya da yok eden olgular bütünü üzerinde ne gibi etkileri bulunduğunu ortaya koymak da, bu çalışmanın amacı olmuştur.

2. MATERYAL VE METOD

2.1 Materyal

2.1.1 Örnek Alanın Kısa Tanıtımı

Çalışmanın amacını gerçekleştirebilmesi ve teori düzeyinde kalmaması için, bir örnek alan gereksinmesi ortaya çıkmıştır. Bu gereksinme doğrultusunda, 1995 yazında Bursa yöresinde yapılan incelemeler sonucu, Keles ilçesi kırsal alanlarının örnek alan olarak değerlendirilebileceği sonucuna varılmıştır.

XII. yüzyıla kadar yaylak olarak kullanılan ve daha sonra bir yerleşim yeri niteliği kazanan Keles'in deniz düzeyinden yüksekliği, ortalama, 1000-1100 m. dolayındadır. Halkın geçim kaynakları arasında tarımsal etkinlikler başta gelmektedir ki, bunlar arasında tarla tarımı, meyve tarımı ve hayvancılık ön plana çıkmaktadır. Orman işçiliğinden elde edilen gelirler de, köylerinin tamamı orman köyü niteliğinde olan ilçe için, önem taşımaktadır.

Büyük oranda göç veren bir yöre olan Keles ilçesi nüfusunun %90'a yakın kısmı (18.765) köylerde, geri kalanı ise (2.910) ilçe merkezinde yaşamaktadır. Diğer yandan, toplam nüfusun çok büyük bir bölümünü yaşlı nüfus oluşturmaktadır.

2.2 Metod

Araştırmanın metodunu; literatürün incelenmesi, örnek alana ilişkin bilgilerin elde edilmesi ve görüşmeler olmak üzere üç kısma ayırmak olanaklıdır.

Literatür incelemesi ve ilgili kurum ve kuruluşlardan örnek alana ilişkin bilgilerin elde edilmesinden sonra, yörede yaşayan kırsal toplumun sosyal yapısını ortaya koymaya ve bu

yapının çevre sorunları ile ilişkisini belirlemeye yönelik olarak görüşmeler yapılmıştır. Bunun için, önce, ilçe sınırlarında bulunan 36 adet köy, köyün türü (orman içi-orman kenarı), birincil ve ikincil geçim kaynakları ve ilçe merkezine olan uzaklıkları ölçüt olarak kullanılmak kaydıyla, 12 adet köy grubuna dönüştürülmüştür. Daha sonra her köy grubuna ait bir köye gidilerek, o köy grubunun nüfusu ile orantılı sayıda görüşme, muhtarlık listelerinden rastgele seçilen 18 yaşından büyük erkeklerle, yüz yüze yapılmıştır. Görüşmecilere 38 adet kapalı uçlu (sistemleştirilmiş) ve 1 adet de açık uçlu (sistemleştirilmemiş) soru yöneltilmiştir.

Görüşmelerin değerlendirilmesinde Khi-kare (X^2) bağımsızlık testi uygulanmıştır.

3. BULGULAR

3.1 Kırsal Toplum Ve Kırsal Politikalar

3.1.1 Kırsal Toplum

Kırsal toplum kavramının ne anlama geldiğini tanımlamaya yönelik pek çok tanımın yapıldığı görülmektedir (YASA 1973; TÜTENGİL 1975; TÜTENGİL 1985; ERCAN 1993). Tüm bu tanımlar incelendiğinde, bazı ortak noktaların söz konusu olduğu ve kırsal toplum-kentsel toplum ayırımını yapmaya yönelik bazı kriterlerin belirginleştiği algılanır. Bunlar;

- Kırsal toplumda ekonomi tarıma dayalı, üretim ve tüketim iç içe ve toprak mülkiyeti egemen iken; kentsel toplumda endüstri ve hizmet sektörü ön plana çıkmakta, üretim ve tüketim birbirinden ayrı ve emek mülkiyeti ve endüstriyel mülkiyet egemendir.

- Kırsal toplumda ataerkil ve geniş aile tipi görülmekte, kadının ekonomik etkinlikler içindeki rolü kısıtlı ve aile başına birey sayısı fazla iken; kentsel toplumda daha demokratik ve çekirdek aile tipi ön plana çıkmakta, kadının ekonomik etkinlikler içindeki rolü daha fazla ve aile başına birey sayısı düşüktür.

- Kırsal toplumda gelenek ve görenekler ile din etkin konuma sahip, toplumsal tabakalaşma ve farklılaşma yok denecek kadar az iken; kentsel toplumda gelenek ve görenekler ile din daha az etkin ve toplumsal tabakalaşma ve farklılaşma çok daha fazladır.

- Kırsal toplumda doğurganlık fazla; ancak, göç nedeniyle nüfus artışı az ve yaşlıların toplam nüfus içindeki payı yüksek iken; kentsel toplumda doğurganlık daha az, nüfus artışı daha hızlı ve toplam nüfus içerisinde gençlerin payı daha yüksektir.

- Kırsal toplumda eğitim düzeyi düşük; kentsel toplumda daha yüksektir.

3.1.2 Ülkemizde Kırsal Toplum ve Kırsal Politikalar

Ülkemizde, kırsal toplumsal yapının şekillenmesinde, geçmişten günümüze çeşitli etmenlerin rol oynadığı görülmektedir. Orta Asya Türkleri'nin yarı göçebe yaşam tarzı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde benimsenen "Tımar Sistemi", Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminde görülen "Mültezim Olgusu", "Celali Ayaklanmaları", merkezi yönetimin zayıflaması sonucunda ortaya çıkan "Ağalık Düzeni", arazide özel mülkiyet hakkının tanınmasından (1858) sonra yayılan toprakta tekelleşme, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde gerçekleştirilen devrimler ve özellikle 1950'li yıllardan itibaren izlenen tarım politikaları, bu etmenler arasında ilk akla gelenleridir.

Günümüzde, gerçekleştirilen bunca çabaya karşın, kırsal toplumsal yapının sorunlarının giderilememiş olduğu; ekonomik, kültürel, eğitimsel, altyapısal vb. alanlarda problemlerin devam ettiği ve bunlardan kaynaklanan pek çok olgunun varlığını koruduğu, yadsınamaz bir gerçektir. Kırsal toplum içerisinde ayrı bir yeri olan orman köylerinde ise, belirtilen konulardaki koşulların daha da kötü olduğu bilinmektedir.

3.2 Çevre Ve Çevre Sorunları

İnsan, dünya üzerinde var olduğu günden beri, doğa ve doğal kaynaklar üzerinde bir takım etkilerde bulunmuştur. Ne var ki, özellikle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren; endüstri devrimi ile birlikte, bu etkiler, doğal kaynakların kendilerini yenileyebilme kapasitesinin üzerine çıkarak, bir sorun niteliğine bürünmüştür. Bu olgunun bir sonucu olarak, XX. yüzyılın ortalarından sonra "Çevre" ve "Çevre Sorunları" kavramları sıkça kullanılır olmaya başlanmıştır.

Çevre sorunları olgusunun toplumsal yaşamda giderek daha fazla kendini hissettirmesi, bu sorunların çözülmesine yönelik girişimlere de hız kazandırmıştır. Genel olarak "Çevre Koruma Hareketi" olarak adlandırılabileceğimiz bu girişimler, yakın zamanlarda, giderek radikalleşerek yeni bir boyut kazanmış ve "Sürdürülebilir Kalkınma" anlayışının da ötesine geçerek, "Derin Ekoloji" (Deep Ecology), "Ekosentrizm", "Biyosentrizm" vb. yönlere kanalize olmuştur.

3.3 Kırsal Toplum Ve Çevre Sorunları

3.3.1 Genel Göstergeler

Çevre sorunları denildiğinde, genellikle akla gelen, çevre kirliliğidir. Gerçekten de, pek çok kişi, çevre sorunlarını çevre kirliliği ile eş anlamlı olarak kullanmaktadır. Bu ise, ister istemez, dikkati kentsel çevre sorunları üzerinde toplarken, kırsal çevre sorunlarının göz ardı edilmesine yol açar. Hemen hemen bütün dünyada, hava kirliliği, atık sular, çöp vb. sorunlar daima ön plandayken, ormanların azalması, tarım topraklarının azalması ve erozyon, otlakların niteliklerini yitirmesi gibi çevre sorunlarının özünü oluşturan konular, uzmanlarının dışında, ağza alınmamaktadır. Oysa ki, bu konular çözümleyici bir gözle incelendiğinde, nedenler kısmında öncelikle kırsal toplumsal yapıyla ilişkilendirilmelidir.

Örneğin, dünya genelindeki orman azalması incelendiğinde, en sorunlu bölgenin Asya Kıtası; buna karşılık, en az azalmanın görüldüğü bölgenin ise Kuzey Amerika olduğu görülecektir. Bu ise, insan yerleşimlerinin yoğun olduğu bölgelerde orman azalmasının da üst noktalara ulaştığını göstermektedir. Bu tür bölgelerde orman azalmasına yol açan etmenler sıralamasında, tarımsal genişleme ve aşırı otlatma gibi kırsal toplumsal yapıyla ilişkili konular, sürdürülebilir olmayan kerestecilik, yangın kontrol sistemlerinin yetersizliği ve hava kirliliği gibi konulardan önde gelmektedir (KEATING 1993).

Diğer yandan, dünya üzerinde tarım yapılan alanlar yüzyıllar boyunca artmıştır. Meyer ve Turner'a göre 1700-1980 periyodunda ekili alanlar %466 oranında artarak 1,2 milyar hektara ulaşmış, Lal'e göre de, 1980-1994 periyodunda %23'lük bir artış yaşanarak 1 milyar 475 milyon hektarlık ekili alan rakamına ulaşılmıştır (MANNION 1995). Bu artışlar, tarım için uygun olmayan alanlarda da tarım yapılması sonucunu beraberinde getirmiştir ki, bunun da doğal sonucu erozyondur. Gerçekten de, Brown ve Wolfun 1984 yılında yaptığı bir tahmine göre, tüm dünyada, her yıl 26 milyar ton toprak erozyona uğramaktadır (JHONSON/LEWIS 1995). Bunun temel nedeni, dünyanın tüm bölgelerinde aşırı otlatma ve tarım olarak görülmektedir. Yalnızca Avrupa'da, bu nedenlere endüstri de eklenmektedir (MANNION 1995).

Bütün bunlara ek olarak, kentlerde görülen çevre sorunlarının da pek çoğunun altında kırsal toplumsal yapıyla ilişkili öğelere rastlamak olanaklıdır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan kırdan kente göç olgusu, plansız kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Kırsal toplumda göçü doğuran nedenleri ortadan kaldıramadıkça, kentlerdeki sorunları tam anlamıyla çözmenin olanaklı olmadığı, bugün açıkça görülmektedir.

3.4 Örnek Olarak Alınan Keles Kırsal Toplumunun Çevre Sorunları Üzerine Etkileri

3.4.1 Keles Kırsal Toplumunun Genel Özellikleri

Demografik açıdan ele alındığında, Keles yöresinde, nüfusun mutlak değeri olarak, son 30-40 yıllık dönemde hemen hemen hiç değişmediği görülmektedir. Örneğin, 1960 yılında yapılan nüfus sayımında 18.955 olan ilçe toplam nüfusu, 1990 yılında yapılan sayımda 21.675 olarak belirlenmiştir. Aynı dönemde, ilçe merkezindeki nüfus 1.353'den 2.910'a yükselirken, köylerdeki nüfus 17.602'den 18.765'e çıkmıştır. Diğer yandan; genç nüfusun kente göç etmesi nedeni ile, yaşlı nüfusun çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir.

İlçenin ekonomik yapısı tamamıyla tarıma dayalıdır. Toplam hane gelirleri içerisinde tarımın payı %63, hayvancılığın payı %18, orman işçiliğinin payı %9 ve öğretmenlik, orman muhafaza memurluğu gibi diğer etkinliklerin payı %10 düzeyindedir. 1995 yılı rakamlarıyla, yıllık toplam hane gelirleri, %75 oranında, 20-100 milyon arasında değişmektedir. Tarımsal gelirler içerisinde en önemli payı meyve tarımı alırken, bunu tarla tarımı ve hayvansal gelirler izlemektedir.

Eğitim-öğretim olanakları açısından oldukça geri kalmış bir yöre olan Keles'de, toplam öğrenci sayısında, yıllar itibarıyla sürekli bir azalma yaşanmaktadır. 1990 yılında ilkokula kayıt yaptıran öğrenci sayısı 449 iken, bu rakam, 1996 yılında 329'a gerilemiştir.

Daha çok geniş ve ataerkil aile tipinin egemen olduğu Keles yöresinde, kadının ekonomik etkinlikler içindeki rolü oldukça kısıtlı durumdadır.

Yol, haberleşme ve kitle iletişimi, içme suyu ve sağlık gibi temel altyapı hizmetleri açısından da, Keles Yöresi'nin oldukça geri kalmış bir görünüme sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

3.4.2 Keles Kırsal Toplumunu ve Ormanlar

Keles Orman İşletme Müdürlüğü sınırlarında (bu sınırlar, ilçe sınırlarının neredeyse aynısıdır), toplam alanın %57'si (66 bin 407 hektar) orman örtüsü ile kaplıdır. Bu alanın %34'ü verimli, %66'sı ise bozuk orman niteliğindedir. Her ne kadar ormanlarla kaplı arazinin oranı yüksek gibi görünüyorsa da, arazi yetenek sınıfları göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu oranın oldukça yetersiz olduğu görülür. Zira, kesin rakam verecek bir çalışma bulunmamasına karşın, arazinin çok büyük bir bölümünün, V ve daha yukarı sınıflardaki arazi niteliklerine sahip olduğu, yörede yapılan gözlemlere dayanılarak, rahatlıkla söylenebilir.

Kırsal toplum ile ormanlar arasındaki ilişki, kabaca, iki ana doğrultuda incelenebilir: Bunlardan birincisi, toplumun ormanlardan bir takım yararlar elde etmesi ya da diğer bir deyişle, bir takım gereksinmelerini ormanlar aracılığıyla karşılaması; diğeri ise, ormanlar üzerinde bir baskı unsuru oluşturmasıdır. Kuşkusuz, bu iki ana doğrultu birbiri ile iç içe geçmiş durumdadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, orman işçiliği, yöre toplumunun %9'unun birincil geçim kaynağı durumundadır. Örneğin, 1993 yılında köylülere ödenen orman işçiliği ücretleri 6 milyar 288 milyon T.L.'dir ki, bu rakam, aynı yıl tarladan ve hayvancılıktan elde edilen gelirin %12'sine denk, sebze tarımından elde edilen gelirin ise 2,5 katına yakındır. 1996 yılında ödenen orman işçiliği ücretleri 36 milyar T.L.'yi geçmiştir. Diğer yandan, 1984-1995 yıllarını kapsayan dönemde, 6831 sayılı yasanın ilgili maddeleri uyarınca, zati ihtiyaç olarak, köylüye, yaklaşık 18 bin m³ odun verilmiştir. Ancak, yapılan görüşme sonuçları göstermiştir ki, köylülerin yapılan bu yardımları yeterli bulma düzeyi oldukça düşüktür: Şöyle ki, toplam nüfusun %13'lük bir kesimi, yapılan yardımları "kısmen ya da tamamıyla yeterli" bulurken, geri kalan kesim (%87) bu yardımları "büyük ölçüde ya da tamamıyla yetersiz" bulmaktadır. Bu ise, köylünün orman kaynakları üzerinde oluşturduğu olumsuz etkinin temel nedenlerinden biridir.

Orman kaynaklarına yönelik baskının bir diğer nedeni de, kuşkusuz, tarımsal toprak yetersizliğidir. Nitekim, tarımla uğraşanların %88'i, tarım yaptıkları toprakları "yetersiz" bulurken, ancak %12'lik bir kesim "yeterli" bulmaktadır. Bu durumun doğal sonuçlarından birisi, ormandan tarla açmaktır ki, 1987-1996 arasında tarla açmak amacıyla tahrip edilmiş orman alanı, yalnızca kayıtlara geçen kısmıyla, yaklaşık 170 hektardır.

Yine, yapılan görüşmelerin sonuçlarına göre, köylülerin ormanlara zarar veren etmenlere bakış açısı da hayli ilginçtir: Toplam nüfusun %33'lük bir kesimi, ormana en fazla "kaçak ağaç kesiminin" zarar verdiğini düşünürken, %32'lik bir kesim de "ormancıların yanlış işlemlerinin" en fazla zarar verdiği yönünde görüş belirtmişlerdir. Bunları sırasıyla; %20 ile "tarla açmak", %8 ile "hayvan otlatmak" ve %7 ile "yerleşmek" izlemektedir. Buradaki en ilginç nokta, ormancıların ormana zarar veren etmenler arasında üst sıralarda yer almasıdır ki, bu da yörede orman-halk ilişkilerinin ne derece kötü olduğunun bir göstergesidir.

Köylülerin, ormanın yararları konusundaki düşünceleri, onu yalnızca bir odun deposu olarak görmediklerinin göstergesidir. "Toprağı korumak ve selleri önlemek", köylülerce, "odun ihtiyacını karşılamaya" göre, ormanın yararları açısından ön planda tutulmuş, "havayı temizlemek" ise, neredeyse aynı derecede önemli kabul edilmiştir. Hatta, %4'lük bir kesim, ormanın, "içinde yaşayan hayvanları koruma" işlevini önemli bulmuştur ki, bu rakama kent toplumlarında bile ulaşmak olanaklı olmayabilir.

Bütün bunlar göstermektedir ki, Keles kırsal toplumunun yöre ormanları üzerinde oluşturduğu baskılar, özellikle "kaçak ağaç kesimi" ve "ormandan tarla açma" konusunda yoğunlaşmaktadır. Bunların altında yatan ana nedenler ise, başta "toprak yetersizliği" ve ona bağlı olarak "gelir yetersizliği" olmak üzere, "alternatif ekonomik etkinliklerin yaygınlaştırılmamış olması" ve özellikle yapı, ısınma ve pişirmede odun dışındaki maddelerin kullanımının söz konusu olmasıdır. Bütün bunlara karşın, köylünün ormanın yararlarını ve dolayısıyla azalmasının ya da bozulmasının ortaya çıkaracağı zararları bilmediği söylenemez. Bununla birlikte, orman-halk ilişkilerindeki sorunların da bu konuda etkili olduğu görülmektedir.

3.4.3 Keles Kırsal Toplumunu ve Tarım Alanları

Yapılan çalışmanın sonuçlarına göre, Keles'de topraksız ailelerin oranı %8'dir. Bu ailelerin bir bölümü tarım yaptıkları topraklarda kiracı durumunda iken, diğer bir bölümü de kente göç eden akrabalarının topraklarında çiftçilik yapmaktadır.

Diğer yandan, daha önce de belirtildiği gibi, köylülerin %88'i tarım yaptıkları toprakları "yetersiz" bulurken, geri kalan %12'si toprakları "yeterli" bulmaktadır. Ailelerin %61'i "tarla tarımı" ile uğraşmaktadır. "Meyve tarımı" ile uğraşanların oranı %35, "sebze tarımı" ile uğraşanların oranı ise %4'tür.

Tarım yapmak amacıyla kullanılan alanların önemli bir bölümü, tarım yapmaya uygun olmayan nitelikteki alanlardır. Bir de bu alanlarda uygun olmayan tarım teknikleri uygulanınca, erozyon kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır. Bu tekniklerin başında, "toprağı eğime paralel (aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağıya) olarak işlemek" gelmektedir ki, bu şekilde toprak işlemesi yapanların oranı %93'tür.

Kısaca belirtmek gerekirse, tarım topraklarının yetersizliği, köylüyü tarım için uygun olmayan alanlarda tarım yapmaya yöneltmektedir. Bu tür alanlarda yapılan tarım ise, arazinin olumsuz niteliklerinin yanlış tarımsal tekniklerle birleşmesi sonucunda, toprakların kısa sürede verimsizleşmesine ve arazinin, tarım da dahil, kullanılamaz hale gelmesine yol açmaktadır. Bu durumda, köylünün, yeniden, tarım için uygun olmayan alanlara yönelmesi kaçınılmazdır ki, bu açık bir kısır döngüdür. Alternatif ekonomik etkinliklere kavuşturulamayan köylünün içinde bulunduğu bu kısır döngü, hem köylünün iyice yoksullaşmasına ve hem de doğal kaynakların ve tarım topraklarının sürekli azalmasına neden olmaktadır.

3.4.4 Keles Kırsal Toplumunu ve Otlaklar

Kırsal çevre sorunlarının bir boyutu da, kırsal toplumun hayvancılık uğraşısı ile ilgili olarak, otlaklarda kendini göstermektedir. Hayvancılığın yöre ekonomisindeki payı tarımdan sonra gelmektedir. Ailelerin %64'ünün hayvancılıkla uğraştığı Keles'de %61 oranında "ahır hayvancılığı" yapılmaktadır. Bunu, %10 ile "ormanda", %6 ile "otlaklarda" ve %3 ile "tarla kenarlarında" otlatma izlemektedir. %21 oranında ise, otlatma amacıyla başka illere göçme; diğer bir deyişle göçer hayvancılık görülmektedir. Kuşkusuz, ahır hayvancılığı yapanların, herhangi bir yerde otlatma yapmadıkları düşünülemeyeceği gibi, herhangi bir yerde otlatma yapanların da bir diğer yerde otlatma yapmadıkları düşünülemez.

Keles'te toplam otlak alanı, 920 hektarı orman içi olmak üzere 2360 hektardır. Bu rakam, toplam ilçe alanının %3,5'ine karşılık gelmektedir. Bu da göstermektedir ki, Keles, otlatmaya dayalı hayvancılık açısından hiç de olumlu koşullara sahip bulunmamaktadır. Buna rağmen, köylünün büyük ölçüde hayvancılıkla uğraşması, çaresizliğin ve seçeneksizliğin tipik bir göstergesidir. Öyle ki, hayvancılıkla uğraşanların 1/5'i, bütün bir yaz dönemini başka illerde geçirmeye bile razı olarak, hayvancılık uğraşısını sürdürmek zorunda kalmıştır.

Arazi yetenek sınıflarının uygun olmasına karşın, otlakların bu derece düşük oranda kalmasının en önemli nedeni de, tıpkı ormanların azalmasında olduğu gibi, tarım topraklarının yetersizliğidir. Otlak olarak kullanılması gereken pek çok alanın tarım toprağı olarak değerlendirildiği, yaptığımız gözlemlerde açıkça ortaya çıkmıştır. Köylülerin kendileri dahi, bunu onaylamaktadırlar: Onlara göre, otlakların bu derece az olmasının en önemli nedeni, "otlakların tarlaya dönüştürülmüş" olmasıdır (%52). "Aşırı otlatmayı" sorumlu tutanların oranı %26 ve "ağaçlandırma çalışmalarını" sorumlu tutanların oranı ise %22'dir.

3.4.5 Keles Kırsal Toplumunda Kente Göç ve Nedenleri

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kırsal alanlarda yaşanan toplumsal sorunların sonuçları yalnızca kırsal alanlarda değil, aynı zamanda kentsel alanlarda da görülmektedir. Bu ise, doğrudan doğruya kırdan kente göçün bir sonucudur. Gerçekten de, ülkemizde, özellikle 1950'li yıllardan itibaren kentsel nüfusta hızlı bir artış yaşanmıştır. Bu artıştaki önemli pay, sözünü ettiğimiz göç olgusuna aittir. Kuşkusuz, bu olgunun oluşmasında çeşitli etmenlerin rolü bulunmaktadır. Ancak, en önemli etmen, kırsal alanlardaki toplumsal sorunları gidermeye yönelik politikaların üretilmemesi ve uygulanamamasıdır.

Keles kırsal toplumu da, bu toplumsal sorunlar nedeniyle, büyük ölçüde kente göç vermiş ve vermektedir. Bugün, yalnızca Bursa il merkezinde 100 binden fazla Kelesli'nin yaşadığı tahmin edilmektedir. Ancak, asıl sorun, ne kadar kişinin göç ettiğinden daha çok, neden göç ettikleridir.

Yapılan görüşmelerin sonuçlarına göre, Keles'deki ailelerin %76'sında "kente göç" yaşanmıştır. Kente göç edenlerin %35'i "iş bulabilmek", %11'i ise "daha çok para kazanmak" amacıyla kente göç etmişlerdir. Şu halde, göçün nedenleri arasında %46 ile "ekonomik nedenler" ön plana çıkmaktadır. "Çocuklarına iyi bir gelecek hazırlayabilmek" için kente göç edenlerin oranı %28, "okumak" için kente göç edenlerin oranı %9, "sağlık hizmetlerinin yetersizliği" nedeniyle kente göç edenlerin oranı %15 ve "sinema, tiyatro vb. kültürel etkinliklerin yetersizliği" nedeniyle kente göç edenlerin oranı %2'dir.

Kente göç etmemiş olanların neden göç etmediklerine ilişkin görüşleri de hayli ilginçtir: "Doğup büyüdükleri topraklara bağlı" oldukları için göç etmeyenlerin oranı %20 iken, "yaşlanmış" oldukları için göç etmeyenlerin oranı %16'dır. Bunları sırasıyla, "köydeki yaşantıdan memnun olmak" (%15), "fırsat bulamamış olmak" (%15), "cesaret edememek" (%13), "geleneklerden kopmak istememek" (%12), "kentsel yaşantıdan hoşlanmamak" (%9) izlemektedir. Burada dikkat

çeken noktalardan birisi de göç etmeyenlerin %15'inin, henüz fırsat bulamış ve ilk fırsatta göç edecek olmalarıdır. Buna, cesaret edemeyenleri de katarsak, kente göç etmemiş olanların %28'inin "potansiyel göçer" olduğunu söyleyebiliriz. Potansiyel göçerlerin çok büyük bir bölümün genç nüfus niteliğinde olması da, dikkat edilmesi gereken bir diğer noktadır.

Göç olgusunda, üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da göç edenlerin kentsel doğal kaynaklar üzerinde oluşturduğu olumsuz etkilerdir. Örneğin, Keles'ten kente göç etmiş olanların %62'si bir gecekonduya ikamet etmektedir. %24'ü müstakil bahçeli evde kalan göçerlerin %6'sı apartman dairesinde ve %8'i de başkasının yanında yaşamaktadır. Görüldüğü gibi, kırsal toplumsal nedenler sonucunda ortaya çıkan kente göç, konut açığını ortadan kaldırmamın, yasal olmamasına karşın, en kolay yollarından biri olan gecekondulaşma olgusunu ortaya çıkarmaktadır ki, bu, göçün kentsel alanlarda oluşturduğu baskının bir boyutunu örneklemektedir. Kati atıklar, trafik, hava kirliliği vb. pek çok sorunu da göç ile ilişkilendirmek olasıdır.

3.4.6 Kalkınma ve Katılımcılık

Kırsal toplumun kalkınma ve katılımcılık konusundaki düşünceleri, kırsal toplumsal yapının sorunlarının giderilmesine yönelik politikaların belirlenmesi açısından önemli görülerek, ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yapılan çalışmanın sonuçlarına göre, ülke kalkınması açısından ağırlıklı görüş, "kendimize has kalkınma modellerinin geliştirilmesi" yönündedir (%36). Bunu, "batılı ülkeleri örnek almak; ancak, gelenek ve göreneklere bağlı kalmak" (%26), "İslam ülkeleri ile işbirliği yapmak" (%24) ve "batılı ülkeleri örnek almak" (%14) izlemektedir. Bu bulgular başlı başına pek anlamlı görünmese de, yöre toplumunun hassasiyet gösterdiği noktaların anlaşılması açısından yararlıdır. Örneğin, yalnızca bu rakamlara bakarak bile, yöre toplumunun, kalkınma amaçlı olsa bile, geleneklere bağlı bir yaklaşımı benimsediği ortaya çıkmaktadır.

Diğer yandan, kırsal alanların kalkındırılması için ne yapılması gerektiği konusunda ortaya çıkan ağırlıklı görüş ise, "tarım ve hayvancılığın desteklenmesidir" (%30). "Sanayi tesisleri kurulmalı" diyenlerin oranı %21, "altyapı geliştirilmeli" diyenlerin oranı %21, "eğitim-öğretim olanakları artırılmalı" diyenlerin oranı %18 ve "turizm geliştirilmeli" diyenlerin oranı %10'dur.

Devlet tarafından yürütülecek bir kalkınma projesine katılma konusunda da, yöre halkında %80 oranında "olumlu" yaklaşım belirlenmiştir. Bu durum, devlete olan güvenin önemli ölçüde korunduğunun göstergesidir ki, ileride yürütülebilecek kırsal kalkınma çalışmalarının başarıya ulaşmasında önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Yapılan görüşmeler sonucunda, köylünün çok büyük bir çoğunlukla (%89), dünyada yaşanan olaylar hakkında "televizyon" aracılığıyla bilgi sahibi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ise, bir taraftan, bize, köylünün bilgi edinme kaynaklarının çeşitlendirilmesi gerektiğini gösterirken, diğer taraftan da, kırsal kalkınma açısından televizyonun ve televizyon aracılığıyla yapılacak bilgilendirmenin ne derece önem taşıdığını göstermektedir.

3.4.7 Çevre ve Çevre Sorunlarına Bakış

Genel olarak, çevre sorunlarını önleme konusunda uygulanacak en iyi politikanın, toplumu bu konuda bilgilendirmek olduğu açıktır. Kuşkusuz ki, bu ön koşul olmadan, diğer çevre politikalarını yaşama geçirmek olanaksızdır; yasal, örgütsel, mali ya da kültürel hiç bir çevre politikası, toplumun desteği olmadan uygulanamaz. Bu genel yaklaşım, kırsal toplum için de geçerlidir. Kırsal çevre sorunlarının önüne geçebilmek, her şeyden önce, kırsal toplumun iradesiyle ilişkilidir. Bu bağlamda elde edilen sonuçlar aşağıda özetlenmiştir:

Keles yöresinde "çevre" kavramının nasıl algılandığının anlaşılmasına yönelik sorulan sorulara verilen yanıtlar şu şekilde özetlenebilir: Çevre denildiğinde ilk aklı gelenler arasında

"eş, dost ve akrabalar" başı çekmektedir (%43). Bunu, "orman, deniz, göl ve toprak gibi tüm doğal kaynaklar" (%27), "ormanlar" (%13), "yaşadığımız dünyanın tamamı" (%13) ve "tarla, bağ ve bahçeler" (%4) izlemektedir. Yukarıdaki oranlardan da rahatlıkla görülebileceği gibi, yöre toplumunun neredeyse yarısının "çevre" kavramından anladığı, çevre sorunları kapsamında kullandığımız "çevre" kavramı ile alakalı değildir.

Diğer yandan, "çevre sorunları konusunda bilgi sahibi olanların" oranı, ancak %35 düzeyindedir. %22'lik bir kesim "çevre sorunları konusunda hiç bilgi sahibi olmadığını" belirtirken, "kısmen bilgi sahibi olanların" oranı ise %43'tür. Hemen belirtmek gerekir ki, çevre sorunları konusunda şu ya da bu ölçüde bilgi sahibi olduğunu belirtenlerin, izleyen sorulara verdikleri yanıtlar incelendiğinde, bu kişilerin gerçekten de çevre sorunları konusunda az da olsa bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır.

Örneğin, bu kesimin ilk akıllarına gelen çevre sorunu "ormanların azalmasıdır" (%28). Bunu, "çöplerin yerlere atılması" (%22), "erozyon" (%15), "hava kirliliği" (%14), "ozon tabakasının" delinmesi (%8), "toprakların kirlenmesi" (%7) ve "otlakların azalması" (%6) izlemektedir. Yöre toplumunca, ormanların azalmasının en çok bilinen çevre sorunu olarak yansıtılması, en yakından yaşadıkları sorunun dile gelmesi şeklinde yorumlanabilir.

Yöre köylülerinin %73'ü, "kentlerde yaşayanların köylerde yaşayanlara göre daha fazla çevre sorununa yol açtığını" düşünürken, %65'i, "köylerde yaşayanların herhangi bir çevre sorununa yol açmadığını" düşünmektedir.

Köylerde yaşayanların da çevre sorunlarına yol açtığını düşünenlerin %35'i, bu çevre sorunlarından en önemlisinin "ormanların azalması" olduğunu düşünürken, bunu sırasıyla, "otlakların azalması" (%19), "toprakların kirlenmesi" (%13), "çöplerin yerlere atılması" (%13), "erozyon" (%12), "suların kirlenmesi" (%6), "hava kirliliği" (%1) ve "ozon tabakasının delinmesi" (%1) izlemektedir.

3.4.8 Karşılıklı İlişkiler

3.4.8.1 Çevre Kavramının Algılanış Biçimi

Bu bölümde, farklı konularda sorulan sorulara verilen yanıtların dağılımlarının birbirleriyle ilişkisi olup olmadığı araştırılmış, böylelikle, sorunların giderilmesine yönelik olarak izlenecek politikalar ışık tutulmaya çalışılmıştır. Örneğin, herhangi bir konuda belirlenen genel durumun tüm yaş grupları arasında da ortaya çıkmasıyla, yaş gruplarına göre farklılıkların oluşması, birbirinden farklı iki durumu sergilemektedir. Kuşkusuz, buna benzer bir durumda, bir çözüm önerisi geliştirilmeye çalışılıyorsa, ortaya iki farklı öneri tipinin çıkması gerekir.

Örneğin, çevre kavramının algılanış biçimi ile yaş grupları arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir ($X^2=63,31>T.X^2=39,252$; ö.d.=16, g.d=0.01)¹⁾. Gerçekten de, "18-30" yaş grubundakilerin ancak %3'ü çevre ile eş, dost ve akrabalarını özdeşleştirirken, "51-60" yaş grubunda bu oran %60'a ve "61 ve daha yüksek" yaş grubunda %83'e ulaşmaktadır. Diğer yandan, çevrenin kabul edilebilir tanımları olarak ön gördüğümüz yanıtları verenlerin oranı "18-30" yaş grubunda %86 iken, "61 ve daha yüksek" yaş grubunda ancak %3'tür. Bu rakamlara göre, genç yaş gruplarında, çevre konusundaki bilgilenme düzeyinin daha yüksek olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İleri yaş gruplarının çoğunluğu oluşturduğu bir toplum için, çevre sorunları açısından, bu durum hiç de olumlu bir görünüm ortaya çıkarmamaktadır. Şu halde, çevre sorunları konusundaki bilgilenme düzeyini yükseltmeyi amaçlayan bir çalışmanın, başlangıç noktasını daha aşağılara çekme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁾ X^2 : Elde edilen khi-kare değeri, $T.X^2$: Karşılaştırma yapılan tablo khi-kare değeri, ö.d.: özgürlük (serbestlik) derecesi, g.d.: güven düzeyi.

Benzer şekilde, eğitim düzeyi ile çevre kavramının algılanış biçimi arasında da anlamlı bir ilişki belirlenmiştir ($X^2=52,73>T.X^2=39,252$; $\text{ö.d.}=16$, $\text{g.d.}=0,001$). Örneğin, "okuma-yazma bilmeyenlerin" %87'si çevre ile eş, dost ve akrabalarını özdeşleştirirken, "ortaokul mezunlarında" bu oran %8, "lise ve yüksek okul mezunlarında" ise %0'dır. Çevrenin kabul edilebilir yanıtlarını verenlerin oranları, "okuma-yazma bilmeyenlerde" %0, "ilkokula başlayıp bitiremeyenlerde" %12, "ilkokul mezunlarında" %43, "ortaokul mezunlarında" %70 ve "lise ve yüksek okul mezunlarında" %93'tür. Yaş gruplarına göre ortaya çıkan değişim, eğitim düzeyine göre de kendini göstermektedir.

Çevre kavramının algılanış biçimi ile aile içi karar alma şekli arasında da anlamlı bir ilişki belirlenmiştir ($X^2=53,54>T.X^2=22,457$; $\text{ö.d.}=6$, $\text{g.d.}=0,001$). "Ataerkil" aile şeklinden "demokratik" aile şekline doğru, çevre kavramının algılanışı olumlu doğrultuda değişmektedir.

Diğer yandan ekonomik gelir ve bu gelirin gereksinimleri karşılama düzeyi ile çevre kavramının algılanış şekli arasında anlamlı bir ilişki belirlenemmiştir.

3.4.8.2 Çevre Sorunları Konusunda Bilgilenme Düzeyi

Hemen belirtmek gerekir ki, çevre sorunları konusunda bilgilenme düzeyine ilişkin soruya verilen yanıtlar, çevre ile ilgili diğer sorulara verilen yanıtlarla karşılaştırılmış ve gerçekten de, bilgi düzeyi yüksek olanların, diğer sorulara, bilgisi olanların vermesi gerektiğine yakın yanıtlar verdiği belirlenmiştir. Örneğin, çevre sorunları konusundaki bilgilenme düzeyine ilişkin soruya verilen yanıtlarla çevre kavramının algılanış şekline ilişkin soruya verilen yanıtlar arasındaki ilişki, istatistiksel olarak anlamlıdır ($X^2=64,45>T.X^2=32,909$, $\text{ö.d.}=12$, $\text{g.d.}=0,001$). Çevre sorunları konusunda "bilgim yok" diyenlerin, çevre ile eş, dost ve akrabaları özdeşleştirme oranı %75 ve kabul edilebilir yanıtları verme oranı %6 iken, çevre sorunları konusunda "büyük ölçüde bilğim var" diyenlerde bu oranlar, sırasıyla, %5 ve %87'dir. Bu nedenle, çevre sorunları konusundaki bilgilenme düzeyine ilişkin soruya verilen yanıtların samimi ve gerçekçi olduğundan kuşku duyulmaması gerekmektedir.

Çevre sorunları konusunda bilgilenme düzeyi üzerinde, çevre kavramının algılanış şekli üzerinde etkili olan toplumsal yapı unsurlarının; yaş gruplarının ($X^2=51,32>T.X^2=32,909$, $\text{ö.d.}=12$, $\text{g.d.}=0,001$), eğitim düzeyinin ($X^2=52,73>T.X^2=39,252$, $\text{ö.d.}=16$, $\text{g.d.}=0,001$) ve aile içi karar alma şeklinin ($X^2=20,11>T.X^2=15,086$, $\text{ö.d.}=6$, $\text{g.d.}=0,01$) etkili oldukları saptanmıştır. Üst yaş gruplarından alt yaş gruplarına inildikçe, eğitim düzeyi yükseldikçe ve aile içi karar alma şekli demokratikleştikçe, çevre sorunları konusundaki bilgilenme düzeyi de artmaktadır. Bu noktadaki ilginç bulgulardan birisi, kalkınma anlayışı ile çevre sorunları konusundaki bilgilenme düzeyi arasında bir ilişkinin varlığıdır ($X^2=30,46>T.X^2=27,877$, $\text{ö.d.}=9$, $\text{g.d.}=0,001$). Kalkınma anlayışı herhangi bir toplumsal yapı unsuru ile doğrudan doğruya bağdaştırılmazsa da, bu konuda "din ve gelenek" faktörünü ön planda tutanların, çevre sorunları konusunda daha az düzeyde bilgi sahibi oldukları gözlenmiştir. Diğer yandan, ekonomik gelir ve bu gelirin gereksinimleri karşılama düzeyi ile çevre sorunları konusunda bilgilenme düzeyi arasında anlamlı bir ilişki belirlenmemiştir.

3.4.8.3 Kente Göç

Kırsal alanlardan kente göçün önemi ve bunun temel nedenleri daha önceden belirtilmişti. Kente göç etmeyenlerin ya da henüz göç etmemiş olanların göç etmeme nedenleri ise, üzerinde etkili olan toplumsal yapı unsurları ile birlikte bu bölümde ele alınmıştır. Bu noktada etkili olan iki toplumsal yapı unsuru belirlenmiştir ki, bunlar; yaş grupları ($X^2=128,00>T.X^2=51,179$, $\text{ö.d.}=24$, $\text{g.d.}=0,001$) ve eğitim düzeyidir ($X^2=96,69>T.X^2=51,179$, $\text{ö.d.}=24$, $\text{g.d.}=0,001$). Gerçekten de alt yaş gruplarına inildikçe ve eğitim düzeyi yükseldikçe, "cesaret edememek" ve

"henüz fırsat bulamamış olmak" gibi "potansiyel göçer" niteliği gösteren kente göç etmemiş olma nedenleri ağırlık kazanmaktadır. Buna karşılık, üst yaş gruplarında ve düşük eğitim düzeylerinde, kente göç etmeme nedeni olarak, "köy yaşantısından memnun olmak", "ata topraklarından ayrılmamak" ve "geleneklerden kopmak istememek" gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır.

3.4.8.4 Kalkınma Anlayışı

Ülkenin genel kalkınması ile kırsal alanların kalkındırılması konusunda ortaya çıkan düşünceler ile bazı toplumsal yapı unsurları arasında da anlamlı ilişkiler saptanmıştır. Bunlar aşağıda kısaca açıklanmıştır:

- Ülkenin, genel olarak nasıl kalkınması gerektiği üzerindeki düşüncelerde yaş gruplarının etkisi vardır ($X^2=37,46>T.X^2=32,000$, ö.d.=16, g.d.=0,001). "Genç yaş gruplarında", Batılı ülkeleri örnek alma ve kendine has kalkınma modelleri geliştirme düşünceleri ağırlık kazanırken, "ileri yaş gruplarında" İslam ülkeleri ile işbirliği yapma ve Batılı ülkeleri örnek alma; ancak, gelenek ve göreneklere bağlı kalma görüşü ağırlık kazanmaktadır. Örneğin, "18-30" yaş grubunda, Batılı ülkeleri örnek almamız diyenlerin oranı %20, kendine has kalkınma modelleri geliştirmeliyiz diyenlerin oranı %45'dir. Bu oranlar, "51-60" yaş grubu ile "61 ve daha yukarı" yaş grubunda, sırasıyla, %10 ve %28 ile %3 ve %13'tür.

- Eğitim düzeyi de, kalkınma üzerindeki düşüncelerde, yaş gruplarına benzer etkiye sahiptir ($X^2=31,13>T.X^2=26,217$, ö.d.=12, g.d.=0,001). Örneğin, "okuma-yazma bilmeyenlerde", Batılı ülkeleri örnek almamız diyenlerin oranı %0 ve kendimize has kalkınma modelleri geliştirmeliyiz diyenlerin oranı %13 iken, "lise ve yüksek okul mezunlarında" bu oran %29 ve %36'dır.

- Kalkınma anlayışı üzerinde etkili olan bir diğer faktör de aile tipidir ($X^2=19,47>T.X^2=16,812$, ö.d.=6, g.d.=0,01). Örneğin, İslam ülkeleri ile işbirliği yapmalıyız diyenlerin oranı ataerkil ailelerde %32 iken, baba, anne ve çocukların birlikte karar aldığı ailelerde %13, baba ve annenin birlikte karar aldığı ailelerde %8'dir.

- Kırsal alanların kalkındırılması üzerindeki düşüncelerde de, yaş gruplarına göre değişimler görülmektedir ($X^2=38,33>T.X^2=32,000$, ö.d.=16, g.d.=0,01). Burada en önemli fark, kırsal alanların kalkındırılması için eğitim-öğretim tesisleri artırılmalı ve turizm geliştirilmeli şeklinde verilen yanıtlarda görülmüştür. 18-30 yaş grubunda, eğitim-öğretim tesisleri artırılmalı diyenlerin oranı %29 ve turizm geliştirilmeli diyenlerin %15 iken, bu oranlar 51-60 yaş grubunda %15, %2 ve 61 ve daha yukarı yaş grubunda %19, %7'dir.

- Kırsal alanların kalkındırılması konusundaki düşüncelerle eğitim düzeyi arasında da anlamlı ilişkiler saptanmıştır ($X^2=43,95>T.X^2=39,252$, ö.d.=16, g.d.=0,001). Burada da, eğitim düzeyi yükseldikçe, eğitim-öğretim tesislerine ve turizm alanındaki etkinliklere, kalkınma açısından verilen önem artmaktadır. Kırsal alanların kalkındırılması için eğitim-öğretim tesisleri artırılmalı diyenlerin oranı, "okuma-yazma bilmeyenlerde" %8 iken, "lise ve yüksek okul mezunlarında" %24'tür. Turizm geliştirilmeli diyenlerin oranı ise, aynı sırayla, %4 ve %15'tir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Çevre sorunları dünya gündemine açık bir şekilde damgasını vurmuştur. Etnik, politik, ekonomik, dinsel ya da hangi kökenli olursa olsun, diğer hiç bir sorunla kıyaslanamayacak ölçüde yaşamsal ve o ölçüde de küreseldir. Gerçekten de, dünya hızlı bir küreselleşme sürecindedir. Ne var ki, sözünü ettiğimiz, daha çok kullanıldığı gibi, ideolojilerin, ekonomilerin, kültürlerin v.b. küreselleşmesi (ŞAYLAN 1994; YILDIZOĞLU 1996) değil, dünyanın tek bir ekosistem olarak küreselleşmesidir. Bu, aynı zamanda, oluşan tehlikenin de küresel olduğu anlamına gelir.

Giderek tek bir ekosistem haline gelen; küreselleşen dünyanın geleceğini tehdit eder hale gelen çevre sorunlarının çözümü için çok çeşitli öneriler ileri sürülmektedir. Bunların arasında, pek çok kimsenin, çevre sorunlarının oluşumunda asıl neden olarak gösterdikleri "serbest piyasa ekonomisi"ni reçete olarak sunanlar olduğu gibi (ANDERSON/LEAL 1996), tam tersine, yerleşik toplumsal ve ekonomik sisteme büyük bir eleştiri getirerek, radikal değişimler önerenler de bulunmaktadır (BOOKCHIN 1988).

Açıkça görülmektedir ki, kırsal yoksulluk (ekonomik olduğu kadar, eğitim, kültür, altyapı, sağlık v.b. alanları da kapsayacak biçimde) bir yandan toplumsal değerleri, diğer yandan da doğal değerleri erozyona uğratmaktadır. O halde, kırsal yoksulluğun önlenmesi, kolayca görülebileceği gibi, tek çıkar yoldur. Ancak, bunu sağlamak için neler yapılması gerektiğini ortaya koymak, o derece kolay olmamaktadır.

Öncelikle kararlaştırılması gereken şudur: İzlenecek politika, adına kırsal yoksulluk dediğimiz olgular demeti nedeniyle süregelen göç olgusunu desteklemeyi ve böylelikle kırsal nüfusu iyice azaltarak, kırsal alanlardaki doğal kaynaklar üzerinde oluşan baskıları ortadan kaldırmayı mı amaç edinecektir, yoksa, belli sınırların ötesindeki göçü önlemeyi ve kırsal nüfusu yerinde tutarak doğal kaynaklar üzerinde oluşan baskıları ortadan kaldırmayı mı? Bir başka deyişle, giderek azalmakla birlikte, kırsal alanlarda yaşayan toplum kesimi -ki, halen toplam nüfus içerisinde önemli paya sahiptir- gerek kırsal alanlarda yaşanan çevre sorunlarının önlenmesinde ve gerek genel ülke kalkınmasında, ortadan kaldırılması gereken bir engel midir, yoksa, tam tersine, bir avantaj mı?

Kuşkusuz, hem genel ülke gerçekleri, hem de örnek alandan elde edilen bulgular göstermektedir ki, her iki soruya da ilk seçenekleri yanıt olarak vermek olanaklı değildir. Zira, kırsal nüfusun kentlere göç etmesi, kırsal alanlardaki sorunları azaltmadığı gibi, kentsel alanlarda da çözümünü zor sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Halen üzerinde yaşayan nüfus için bile yeterli olanaklara sahip olmayan kentlerin, yeni gelecek nüfus kitleleri için umut ışığı olması olanaksızdır. Dolayısıyla, süregelen kırdan kente göçü desteklemeyi ya da en azından ona göz yummayı kabullenmiş bir politikanın başarılı olması söz konusu değildir.

Yapılması gereken, bir yandan kırdan kente göçün önüne geçmek ya da kabullenilebilir sınırlara çekmek ve bir yandan da, kırsal alanlarda kalan nüfusun yaşam kalitesini, bütün yönleriyle yükseltmektir. Orman köylerinin yoğun olarak bulunduğu alanlarda, ormancılık örgütünün ilgili birimleri tarafından, bu amaca yönelik etkinlikler yıllardır sürdürülmektedir. Bu etkinliklere ek olarak, son zamanlarda çokça tartışılmaya başlanan "Sosyal Ormancılık" ve sosyal ormancılık kapsamında olmak üzere "Agroforestry" (tarım+ormancılık), "Agrosylvopastoral" (tarım+ormancılık+hayvancılık) ve "Sylvopastoral" (ormancılık+ hayvancılık) da gündeme girmiştir. Sosyal (toplumsal) ormancılık, orman içi ve kenarı köylerde yaşayanların marjinal yaşama koşullarını iyileştirmek ve dolayısıyla ormanla ilişkilerini düzenlemek amacıyla yönelik ormancılık tipidir. Sosyal ormancılıkta güdülen amaç, bazı orman alanlarının tarımsal ve hayvansal ürün üretimine tahsis edilmesi ve bu alanlarda tarım-ormancılık ve hayvancılık etkinliklerinin bir arada uygulanmasıdır (ÖZDÖNMEZ et al. 1996). Benzer bir tanıma göre, sosyal ormancılık, orman alanları içerisinde yaşayan insan kitlelerinin sosyo-ekonomik sorunlarını çözmek için uygulanacak ormancılık şeklidir (TİMUR/TOLUNAY 1993).

Artık, kırsal kalkınmanın tarımsal kalkınma ile eş anlamlı tutulması olanaksızdır. Bu nedenle, entegre kırsal kalkınma anlayışının yaşama geçirilmesi bir zorunluluk halini almıştır. Bu tür kalkınma anlayışı, yalnızca tarımsal etkinlikleri değil, aynı zamanda, endüstriyel etkinlikleri ve hizmet üretimini de hedefler. Ayrıca, kalkınmanın sosyal ve kültürel boyutlarını da gözden uzak tutmaz.

Bu yaklaşımın ışığı altında, Keles yöresi örneğinden elde edilen bulgular da dikkate alınarak, hem kırsal toplumun kalkınmasını sağlayacak, hem de kırsal toplumun yapısından kay-

naklanan çevre sorunlarının önüne geçebilecek bir kalkınma anlayışının geliştirilmesi için dikkat edilmesi gereken noktalar şu şekilde özetlenebilir:

1. Hazırlanacak kırsal kalkınma projeleri, bölgesel ve yerel farkları dikkate alınmalıdır. Oldukça heterojen yapıya sahip bir bölgeyi tek bir kalkınma projesinin konusu yapmak sakıncalı olacağı gibi, homojen yapıya sahip bir bölgeyi birden fazla projenin konusu yapmak da sakıncalı olacaktır.

2. Uygulanacak kırsal kalkınma projeleri, köy yapısının bozulmasına yol açmamalıdır. Bunun yerine, köylerde var olan toplumsal dokunun, toplumsal refahı artırıcı ve sivil toplum örgütlenmelerine olanak tanıyan işlevler görmesini sağlayacak şekilde düzenlenmesi, bu dokuyu tamamen çözmeye nazaran daha akılcı bir yoldur.

3. Halkın katılımı ana ilkelerden biri olmalıdır. Bu yalnızca halkın etkinliklere katılımı şeklinde değerlendirilmemeli, aynı zamanda, karar alma süreçlerinde de, halkın katılımını sağlayan araçlar geliştirilmelidir.

4. Genç nüfusun kente göç etme eğilimi mutlaka önlenmelidir. Hiç bir kalkınma projesinin, genç nüfusun katılımı olmadan başarıya ulaşması olanaklı olmayacaktır. Genç nüfusun göç etmesini önlemek ise, ancak göçün nedenlerini ortadan kaldırmakla olanaklı olacaktır.

5. Kırsal yapının ana ögesi tarımdır. Bunun değiştirilmesi düşünülemez. Ancak, yöresel koşullar göz önünde bulundurularak, tarımın içinde bulunduğu sorunları çözecek önlemler alınmalı, tarımsal etkinlikler, mutlaka, doğal kaynakların elverdiği ölçülerde verimli hale getirilmeli, bunun için, bir yandan arazi yetenekleri sınıflandırılmasına uygun kullanım çeşitlerini yaygınlaştırıcı önlemler alınırken, diğer yandan da, sulama, gübreleme, tarımsal eğitim vb. konulara ağırlık verilmelidir.

6. Hayvancılık, hala, kırsal alanların büyük bir bölümü için en önemli gelir kaynaklarından biridir. Ancak, çoğunlukla açık alan otlatmacılığı şeklinde yapılmakta ve otlakların yapısının bozuk olması nedeniyle yeterli verim alınamamaktadır. Bir yandan otlakların durumunu düzeltici önlemlerin alınması, diğer yandan da, hayvancılıkla ilgili yapısal bozuklukların giderilmeye çalışılması, kırsal kalkınma açısından ciddi bir adım olacaktır.

7. Kırsal alanların kalkınmasının yalnızca tarım ve hayvancılık gibi etkinliklerle sağlanması olanaksız hale gelmiştir. Gelir artırıcı ve fazla işgücünü değerlendirici önlemlerden biri olarak kırsal endüstriye gereken önem verilmelidir. Ancak, seçilecek endüstriyel etkinlikler, nitelikli işgücü gerektirmeyen; küçük ölçekli işletmeler olmalıdır. Böylelikle, yerel işgücünün değerlendirilmesi olanaklı olacaktır. Diğer yandan, yerel hammaddeleri işleyen endüstri kollarının seçimi, yöre ekonomisini daha da canlandıracaktır. Kırsal alanlar için, bunlar çoğunlukla orman ürünleri endüstrileri olabileceği gibi, süt ve benzeri hayvansal ürünleri değerlendiren endüstri kolları da olabilir. Benzer biçimde, yerel tarım ürünlerinin değerlendirildiği endüstri kolları da bu kapsamda ele alınabilir.

8. Bir önceki gerekçeyle, başta kırsal turizm ve kırsal rekreasyon olmak üzere, hizmet üretimine gereken önem mutlaka verilmelidir. AKESEN (1985)'in de belirttiği gibi, bugün, ülkemizde yaygın olmamakla birlikte, bir çok batılı ülkede, çiftlik rekreasyonu diye tanımlanan ve önemli bir turizm çeşidi oluşturan rekreasyonel kullanımların ülkemizde de yaygınlaştırılması, orman içi ve çevresi köylerimizin sosyo-ekonomik yönden gelişmelerine katkı sağlayacaktır.

9. Kırsal kalkınmada göz önünde tutulması gereken en önemli noktalardan biri de eğitim ve öğretimdir. Eğitim-öğretim olanaklarının yaygınlaştırılması ve kalitesinin yükseltilmesi, bir yandan kente göçün önemli nedenlerinden birini ortadan kaldıracak, diğer yandan da, eğitimsiz bir toplumun tam anlamıyla kalkınması sayılamayacağı gerçeğinden hareketle, genel kalkınma çabaları açısından yarar sağlayacaktır.

10. Kalkınmanın önemli bir yönü de kültürel boyuttur. Özellikle, kitle iletişim araçlarının gelişiminin kazanmış olduğu ivme, kent-kır ilişkilerinde kültürel boyutun ön plana çıkmasına yol açmıştır. Bu nedenle, kültürel boyutu ihmal edilmiş bir kalkınma anlayışının başarılı olması olanaksızdır. Kırsal alanlara yapılan yatırımlarda, en azından belirli merkezlerde kültürel olanaklar (sinema, tiyatro, eğlence merkezi vb.) yaratmak için pay ayrılması, aynı zamanda, kırdan kente göçü önlemenin önemli araçlarından bir durumuna gelecektir.

11. Bütün bunlarla birlikte, kırsal toplum için orman kaynaklarının taşıdığı önem gözden uzak tutulmamalıdır. Bu önem, yalnızca yakacak ve yapacak olarak odun sağlanan bir kaynak olmasından değil, aynı zamanda, özellikle orman köyleri için, ormanın yaşam ortamı olmasından gelmektedir. Diğer yandan, yine orman kaynakları, kırsal toplum için, orman ana ve yan ürünlerinin ötesinde, sunmuş olduğu doğal güzelliklerle, özellikle 7. maddede belirtilen turistik ve rekreasyonel etkinlikler için önemli bir potansiyel sunmaktadır.

Ne var ki, orman kaynaklarının kırsal toplumun kalkınmasına yönelik sahip olduğu bu potansiyelin verimli kullanılabilmesi için, her şeyden önce, orman-halk ilişkilerinin olumlu bir düzeye getirilmesi gerekmektedir. Orman kaynaklarının yönetiminde olmazsa olmaz olan bu ön koşul, ancak halkın ormancılık etkinlikleri hakkında bilgilendirilmesi ve gerektiğinde karar alma süreçlerine katılımı ile olanaklı olacaktır. Ormancılık etkinliklerinin planlanmasında, sosyo-ekonomik etmenleri göz önünde bulundurmeyen bir anlayışın başarılı olması olanaksızdır.

Sonuç olarak denilebilir ki, kırsal toplumun yapısından kaynaklanan bazı sorunlar, hem kırsal alanlarda hem de kentsel alanlarda, doğal kaynaklar üzerinde baskılar ortaya çıkarmaktadır. Yaşanan süreç, bir yandan orman alanları, tarım toprağı ve otlakların giderek daha fazla tahrip olması, diğer yandan da, yaşanılması daha güç hale gelen kentler sonucunu, kaçınılmaz olarak doğuracaktır. Kırsal alanların sorunlarına kayıtsız kalan bir kalkınma anlayışı, bu süreci körükleyici etki yapmaktan öte geçemeyecektir.

Kent nüfusunun oranının giderek artması, kırsal nüfusun oranının da giderek azalması olağandır. Ancak, bu değişim, ülkemizde olduğu kadar hızlı yaşanmamalıdır. Ayrıca unutulmamalıdır ki, başta A.B. ülkeleri olmak üzere, gelişmiş ülkelerde kırsal nüfusu artırıcı politikalar uygulanmakta ve bunun sonucunda da başarı sağlanmış bulunmaktadır. Zira, kırsal yaşamın yok olmasının doğuracağı sonuçlar gözden kaçmamaktadır. Diğer yandan, kent yaşamından bunalmış kitlelerin kırsal alana kaçışı da hızlanmaktadır.

Ülkemiz için, kırsal sorunların çözülememesi ve kırdan kente göçün bu hızla devam etmesi, tam bir felaket olacaktır. Bunu önlemenin tek yolu, ulusal kalkınma amaçlarından birinin kırsal kalkınmayı gerçekleştirmek olarak belirlenmesi ve bu yönde atılımların bir an önce yapılmasıdır. Ancak böylelikle, giderek köyleşen kentler dönemi durdurulabilecek ve giderek kentleşen köyler dönemi başlatılabilecektir.

EFFECT OF SOCIAL STRUCTURE ON ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN BURSA-KELES' RURAL AREAS

Ar. Gör. Dr. Cihan ERDÖNMEZ

Abstract

Importance of environmental problems is increasing in both the world and our country. Causes of these problems can be considered under various titles and also be subject of various classifications. In this research, effects of social structure on environmental problems in Bursa Keles' rural areas were investigated and some suggestions were pointed out to stop environmental problems.

SUMMARY

Environmental problems are becoming a more important risk all around the world. Since 1970's, this problem has been skyrocketed and gained a different characteristic. As a result of this, variations of finding solutions to this problem were increased. Environmentalism, which is previously a protecting movement, has become a life style, which creates alternatives for all dimension of society.

There is no doubt that environmental problems are based on human society. Nature is under pressure by human beings because of different social factors especially economic factors. But this pressure recently has passed over the absorption capacity of nature.

The reasons of human pressure on nature and natural resources in developing countries differ from the developed countries. In these differences, the rural social structure comes at first. This rural social structure is the main cause of the pressure on the nature in rural and urban areas.

Observations on Bursa-Keles rural society prove these findings mentioned above. In the real sense, environmental problems are not only related to the economic dimension of the social structure but also directly related to the educational, cultural and family-structural dimensions. The economic dimension of social structure in rural areas is the base point of social action and behaviour. The other factors are effective on getting information about environmental problems.

The only way to stop environmental problems caused by rural structure is implementing integrated rural development approaches. An immediate action to do this has to be taken into consideration and the rural development approaches covering all social structures should become

one of the most important aims of the national development policy. For this, some suggestions can be summarised as follows:

- Regional and local differences should be considered in rural development project.
- Rural development projects should not destroy the basis of rural social structure.
- Participation of rural people in rural development should become one of main principles.
- Migration trend of young rural people to the cities should be prevented.
- Agricultural activities should be productive as much as possible.
- Structural problems of pastoral system should be eliminated.
- Rural industry should not be neglected. Local work force should be put into use in rural industrial activities.
- Service sector in rural areas such as rural recreation and rural tourism should not be neglected.
- Educational facilities should be extended and its quality should be increased.
- Cultural facilities should be created and extended at least in some rural centres.
- Productivity of use of forest resources should be increased, for this firstly; problems of forest-rural people relations should be eliminated.

KAYNAKLAR

ACHARYA, A. 1996: Forest Loss Continues. Vital Signs 1996: The Trends Are Shaping Our Future (Eds. Brown, L.R., Flavin, c., Kanen, H.). Worldwatch Institute. W.W. Norton & Company, New York. pp.:122-123.

AKESEN, A. 1985: Ormanlarımızın Turizm Açısından Önemi. Çevre ve Ormancılık, Cilt: 1, Sayı: 1, Ocak-Şubat 1985. s.: 8-10.

ANDERSON, T.L., LEAL, D.R. 1996: (Çeviren ve Yayımlayan: Liberal Düşünce Topluluğu) Serbest Piyasa ve Çevrecilik. Ankara.

BERKES, F., KIŞLALIOĞLU, M. 1990: Ekoloji ve Çevre Bilimleri. Remzi Kitabevi, İstanbul.

BLACK, C.E. 1989: (Çev: F. Gümüş) Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri. V Yayınları, Ankara.

BOOKCHIN, M. 1988: (Çeviren: A. Yılmaz) Ekolojik Bir Topluma Doğru. Ayrıntı Yayınları İnceleme Dizisi: 78/152, İstanbul.

CALLICOTT, J.P. 1992: The Philosophical Value of Wildlife. Valuing Wildlife (Eds. Decker, D.J. and Goff, G.R.). Westuie Press-Boulder and London. s.: 215-221.

DESJARDINS, J. R. 1993: Environmental Ethics: An Introduction to Environmental Philosophy. Wadsworth Publishing Company, California.

DÜNYA ÇEVRE VE KALKINMA KOMİSYONU, 1987: (Çeviren ve Yayımlayan: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı) Ortak Geleceğimiz.

E.C. 1992c: Report of the Commission of the European Communities to the United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro.

E.C. 1993: Our Farming Future. Commission of European Communities, Brussels.

ECKERSLEY, R. 1992: Environmentalism and Political Theory: Toward and Ecocentric Approach. State University of New York Press, Albany.

ERCAN, F. 1993: Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme. Yar Yayınları İnceleme Araştırma Dizisi 10/63, İstanbul.

GERAY, C. 1974: Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar (Sorunlar, Yaklaşımlar, Örgütlenmeler). T.O.D.A.İ.E. Yayın No.: 139, Ankara.

GERAY, C. 1985: Türkiye'de Köysel Yerleşme Düzeni. Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı (Derleyen: O. Arı). Boğaziçi Üniversitesi Yayın No.: 386. s.: 16-49.

JOHNSON, D.L., LEWIS, L.A. 1995: Land Degradation: Creation and Destruction. Blackwell Publishers, Cambridge.

KAYA, A., EKMEKÇİ, M., BEKTAŞ, M., ÖZDEMİR, A., YILDIZ, I., TOKSÖZ, M. 1995: Keles'in Sosyo-Ekonomik Yapısı Sorunları ve Çözüm Önerileri. Keles Belediyesi (Yayımlanmamış Rapor).

KEATING, M. 1993: (Çeviren ve Yayına Hazırlayan: UNEP Türkiye Komitesi) Değişimin Gündemi. Centre for Our Common Future, Cenevre.

MANNION, A.M. 1995: Agriculture and Environmental Change: Temporal and Spatial Dimension. John Wiley & Sons, New York.

ÖZDÖNMEZ, M., İSTANBULLU, T., AKESEN, A., EKİZOĞLU, A. 1996: Ormancılık Politikası. İ.Ü. Orman Fakültesi Yayın No.: 435/3968.

PAEHLKE, R.C. 1989: Environmentalism and the Future of Progressive Politics. Yale University Press.

PEPPER, D. 1990: The Roots of Modern Environmentalism. Routledge, London and New York.

SHARMA, N.P., ROWE, R., OPENSHAN, K., JACOBSON, M. 1992: World Forests in Perspective. Managing the World's Forests (Ed. Sharma, N.P.). Kendall/Hunt Publishing Company. pp.: 17-31.

ŞAYLAN, G. 1994: Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi. İmge Kitabevi, Ankara.

THE CLUB OF ROME, 1972: The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's on the Predicament of Mankind. Earth Island Limited, London.

TİMUR, Y., TOLUNAY, A. 1993: Sosyal Ormancılıkta Orkøy, Orkøy'de Sosyal Ormancılık. 1. Ormancılık Şurası Tebliğler ve Ön Çalışma Grubu Raporları, Cilt: 2. Orman Bakanlığı, Seri:13, Yayın No.: 006, Ankara. s.: 355-364.

TÜTENGİL, C.O. 1975: 100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları. Gerçek Yayınevi, İstanbul.

- TÜTENGİL, C.O. 1978: Sosyal Bilimlerde Araştırma ve Metod. İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayın No.: 422/2460.
- TÜTENGİL, C.O. 1985: Sosyal Bir Yapı Olarak Türkiye'de Köy ve Meseleleri. Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı (Derleyen: O. Arı). Boğaziçi Üniversitesi Yayın No.: 386. s.: 122-136.
- U.N.C.H.S. (United Nations Centre for Human Settlements), 1996a: The Human Settlements Conditions of the World's Urban Poor. Nairobi.
- U.N.C.H.S., 1996b: An Urbanizing World: Global Report on Human Settlements 1996. Oxford University Press.
- U.N.D.P., 1992: Human Development Report 1992. Oxford University Press, New York.
- U.N.I.D.O., 1982: Rural Industrialization Policies and Programmes in Asian Countries.
- WORLD RESOURCES INSTITUTE, 1997: The Last Frontier Forests: Ecosystem & Economies on the Edge.
- YASA, I. 1973: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları. T.O.D.A.İ.E. Yayın No.:136, Ankara
- YILDIZOĞLU, E. 1996: Globalleşme ve Kriz. Alan Yayıncılık, İstanbul.